

Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Radovan Dragović*

VLADO OŠTRIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

I

Odnos naveden u naslovu ima dva osnovna vida: udio hrvatskoga socijalističkog pokreta u razvitku Radovana Dragovića i Dragovićeve gledišta o nekim hrvatskim (i hrvatsko-srpskim) problemima.

Uvodno temu valja smjestiti u određeni širi sklop na dva načina.

1) Niz prvaka socijalističkog i radničkog pokreta u Srbiji nalazi se u različitim, značajnim relacijama s Hrvatskom.

Svetozar Marković daje *prvu socijalističku kritiku* obaju hrvatskih nacionalno-integracionih ideologija (jugoslavenstva i pravaštva) i politike glavnih političkih skupina u sjevernoj Hrvatskoj. Osnovicu za tu ocjenu pruža niz Markovićeve članaka objavljenih od 1871. do 1874. godine.¹ Ta ocjena još nije u posebnoj cjelini raspravno obrazložena, ali u literaturi postoji skupina radova o vidovima tog pitanja.²

* Na znanstvenom skupu Odeljenja društvenih nauka SANiU »Život i delo Radovana Dragovića« (u Beogradu, 11, XII 1978) podnio sam referat »Hrvatski socijalistički pokret i Radovan Dragović«. Na početku slijedeće godine pripremio sam ga za zbornik toga naučnog skupa (trebalo je biti izdanje SANiU i »Radničke štampe«). U prvom redu sam osnovni tekst proširio nizom iscrpnih bilježaka. Zbornik nije bio objavljen. Sada sam unio niz izmjena i dopuna, tako da je osnovni tekst šire obrazložen i neki vidovi teme neposrednije međusobno povezani.

¹ Članci iz godine 1871: »Slovenska Austrija«, »Slovenska Austrija i srpsko jedinstvo, Borba u granici, Buna i revolucija; iz god. 1872. Ništavilo parlamentarizma u Austro-Ugarskoj, Šeptrljenje hrvatske Narodne stranke, Zbliženje načelnih partija, Zbliženje s narodom; iz 1873. godine Kragujevac 8. januara, Još jedna reč o »Oslobođenju«; iz 1874. godine, *Vera i nauka — i obrazovanje u narodnom pravcu, Socijalizam ili društveno pitanje*. Usp. — istim redom — *S. Marković, Sabrani spisi*, II, Beograd 1965, 362—364, 365—372, *Radenik*, 16. X 1871 (fototipsko izdanje, Beograd 1976, 56), *Sabrani spisi*, II, 386—389; isto, III, 9—11, 12—14, 29—37, posebno 33—35, 38—41; isto, IV, 105—106, 107—111, posebno 109—110; isto, 112—125, posebno 121, 342—423, posebno 418—419.

² Glavna skupina radova: *V. Bogdanov, Srbi prema hrvatskom pitanju*, II. Stav Svetozara Markovića, *Pečat*, 1—2/1939, 65—78; *K. Milutinović, Svetozar Marković o rakovičkoj buni i o Starčičevoj Stranci prava, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, 3, 1960, 289—295; *V. Čubrilović, Svetozar Marković o nacionalnom*

Taj Markovićev doprinos dobiva na značenju i zato što suvremeni zagrebački socijalistički krug oko lista »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund« ne ulazi u kritiku hrvatskih građanskih ideologija i politike (»ne bavi se politikom«, u građanskom, kolokvijalnom smislu te izreke). Dakako, politikom se ipak bavi, ali riječ je o politici radničkog pokreta.³ On sam nije bio, koliko nam je poznato, u kontaktu s počecima radničkog i socijalističkog pokreta u Hrvatskoj, ali je zagrebački socijalistički krug na sredini sedamdesetih godina živo zainteresiran za Svetozara Markovića i krug njegovih pristalica, ocjenjujući da su socijalistički aktivi u Zagrebu i u Beogradu u tom času glavna uporišta za utemeljenje socijalizma na jugoslavenskom prostoru.⁴

Nešto je kasniji izraz tog interesa studija o S. Markoviću u zagrebačkom listu »Agramer Presse«, 1877, na koju je prvi upozorio (i objavio je u prijevodu) *Slobodan Komadinić*.⁵ U diskusiji na tom skupu (v. bilj. 5) izložio sam pretpostavku da je njezin autor Dragutin Lihl, jedan od istaknutijih zagrebačkih socijalista na sredini sedamdesetih godina, a šire obrazloženje te hipoteze dao sam u povodu predstavljanja zbornika tog skupa javnosti.⁶

Vaso Pelagić je u bliskim odnosima s Hrvatskom i Hrvatima u gotovo trideset godina svoje djelatnosti — od nacionalističkog razdoblja svog života i prijelaza od nacionalizma socijalizmu do svoga posljednjeg tamnovanja i robijaške smrti, u godinama kada ga sa socijalističkim pokretom u Hrvatskoj povezuje i socijalističko jugoslavenstvo — kao funkcija socijalističkog internacionalizma — i praktična suradnja na toj idejnoj osnovici. Blizu trideset godina njegovih relacija s Hrvatskom predstavlja i vezu u vremenu između razdoblja prvih recepcija socijalističkih ideja

pitanju u Austro-Ugarskoj, *Balkanica*, II, 1971, 133—140; *D. Lukač*, Srpski socijaldemokrati i nacionalno pitanje južnoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj do 1918, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX, 1970—1971, Sarajevo 1973, 194 (kraći odlomak u širem kontekstu); *isti*, Srpski socijalisti o nacionalnom pitanju naroda na Balkanu do 1918. (Prilog pitanju); *Balkanica*, III, 1972, 395—399 i d.; *isti*, Svetozar Marković o narodnoj buni, oslobodilačkom ratu i revoluciji u procesu oslobođenja naroda Balkana, *Balkanica*, V, 1974, 75—79, posebno 79—81; *K. Milutinović*, Federalističke koncepcije Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića, *isto*, 93—99; *isti*, Svetozar Marković i Hrvati, *Zadarska revija*, 5—6/1975, 400—408; *isti*, Revolucionarna južnoslavenska misao Svetozara Markovića, *Zbornik za istoriju*, 11, Novi Sad 1975, 23—49; *isti*, Svetozar Marković kao kritičar austroslavizma, *Naučni skup Svetozar Marković život i delo*, 24—27. novembar 1975, Beograd 1977 (Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi, knjiga V, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 3), 519—532; *V. Oštrić*, n. dj. u bilj. 4, 489—491.

³ Usp.: *V. Oštrić*, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevornoj Hrvatskoj (1869—1890), Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska Radenika, Beograd 1974, 55—59, 71.

⁴ Više o tome: *V. Oštrić*, Socijalisti u Hrvatskoj i Svetozar Marković, *Naučni skup Svetozar Marković život i delo*, n. dj., 487—502.

⁵ *S. Komadinić*, Jedno hrvatsko mišljenje o Svetozaru Markoviću iz 1877. godine, *Naučni skup Svetozar Marković, omladina i marksizam* (Izvodi iz referata), odnosno zbornik »Naučni skup Svetozar Marković, omladina i marksizam, 21—22. februar 1977«, Beograd 1982 (Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi, knjiga XIV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 4), 51—58.

⁶ *Naučni skup*, n. dj. u bilj. 5, 245—246; *V. Oštrić*, Odjeci i utjecaji Markovićeve djela u Hrvatskoj i Vojvodini (u povodu zbornika »Svetozar Marković, omladina i marksizam«), rukopis za Glas SANiU.

u Hrvatskoj (u kasnim godinama Prve internacionale) i organiziranoga socijalističkog pokreta u sklopu rane Druge internacionale.⁷ U tom drugom razdoblju nalazimo *poseban primjer* navedenih relacija što ga pruža *Radovan Dragović*: neposredni je Dragovićev dodir sa socijalističkim radničkim pokretom u Hrvatskoj — u središtu pokreta, Zagrebu — pridonio njegovom idejnom sazrijevanju i osposobljavanju za rad u radničkom pokretu Srbije, a spoznaje koje je stekao u Hrvatskoj postale su sastavni dio njegova utjecaja na druge mlade socijaliste u Srbiji — na Dimitrija Tucovića u prvom redu.

Nije nipošto slučajno da je upravo *Dimitrije Tucović* slijedeći primjer u ovom nizu. U njegovoj veoma bogatoj i složenoj djelatnosti nalazimo i zamjetnu komponentu relacija s Hrvatskom, od 1902. do 1914. godine⁸: korespondentske i osobne veze, suradnja u štampi, sudjelovanje na kongresima i konferencijama, članci i predavanja, izrazi socijalističke i jugoslavenske solidarnosti, diskusije o socijalističkoj orijentaciji u kompleksnoj balkansko-srednjoevropskoj nacionalno-socijalnoj problematici (diskusije, dodajmo, sa znatnim stupnjem specifičnih artikulacija problema, ali i s manje neslaganja između Tucovića i socijalista u Hrvatskoj nego što se obično misli).⁹

⁷ Usp. V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Prilozi*, 5, Sarajevo 1969, 293—314. Uz to usp. i V. Oštrić, Značenje bosanskog ustanka za radnički i socijalistički pokret u Hrvatskoj, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875—1878. godine, tom III, Sarajevo 1977 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4), 187—196. Spomenuo bih i Pelagićevu autobiografiju, zanimljiv mada, prirodno, i subjektivan izvor koja je 1976. objavljena posebno i u cjelini (Život i dela Vase Pelagića. Životopis, Požarevac 1976).

⁸ Ta tema nije još u posebnoj cjelini raspravljena. Neka je skica toga, s neizbježnim ograničenjima prigodnog, novinskog teksta članak V. Oštrića »Ni pangermani ni panslavisti«, *Politika*, 17. XI 1974, dodatak »Dimitrije Tucović«, 8—9 (naslov članka je redakcijski, a izveden je iz jedne Tucovićeve formulacije o socijalistima). Jedan diskusioni pokušaj: F. Bikar, Razvoj odnosa između hrvatske i srpske socijalne demokracije i pokušaji usklađivanja njihovih koncepcija o nacionalnom pitanju od 1909. do 1914. (u povodu 50-godišnjice smrti Dimitrija Tucovića), *Putovi revolucije*, 5, 1965, 165—190. Moj rad o Tucoviću i socijalistima u Hrvatskoj još je u rukopisu. Za širi »okvir« teme usp. S. Kesić, Dimitrije Tucović u jugoslovenskom radničkom pokretu. Dimitrije Tucović i radnički pokret Srbije, Titovo Užice 1982, 477—493, a i još neke radove u tom zborniku.

⁹ Osnovna građa objavljena je u *Tucovićeveim sabranim djelima*, koja su u međuvremenu završena. Ovdje ću navesti samo izvore za karakteristično i veoma važno razdoblje 1902—1908. Sabrana dela, Knjiga prva, Beograd 1975: pismo iz Beograda, 5. II 1902, listu »Sloboda« (35—37); brzojav »Slobodi«, 31. III 1902 (43); govor na IV zboru Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, 23. XII 1906 (468—470, 654—655). Knjiga druga, 1975: Tucovićeve inicijative u vezi sa SDS HiS, 1908 (185—188, 193—196, 534—536). Već i prije završetka Sabranih dela objavljena je instruktivna skupina izvora za suptilnije razumijevanje tog odnosa: članak, u vezi sa sudjelovanjem na VI zboru SDS HiS, 1910, 14. i 15. VIII 1910, »Političke prilike i socijalizam u Hrvatskoj i Slavoniji« (*D. Tucović, Izabrani spisi*, II, Beograd 1950, 7—11). Zapise njegovih riječi, važne za ovu temu, sadrže i izvori o Jugoslavenskoj socijaldemokratskoj konferenciji u Ljubljani 1909. i o Balkanskoj socijalističkoj konferenciji u Beogradu 1910: Poročilo o manifestacijskem shodu 21. novembra 1909 (Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951, 193), Poročilo dr Henrika Tume »Rdečem praporu« [o Balkanskoj konferenciji] (isto, 209, 211, 212); Tucovićeve članak »Jugoslovenstvo u

2) Razmotrimo — ukratko, ali u cjelini — proces Dragovićeve sazrijevanja (idejnog obrazovanja i osposobljavanja za rad u radničkom pokretu). Rekao bih da taj proces ima tri etape: prvu — »dačkog socijalizma« u užičkoj gimnaziji¹⁰; drugu — društveno-prostornog pomaka iz dačke društvene skupine u radničku klasu i upoznavanja dviju radničkih sredina i dvaju središta radničkog pokreta izvan Srbije, u Zagrebu i u Grazu; treću — neposrednog upoznavanja radničkog pokreta u Beogradu (od povratka u Srbiju do izlaska iz državne službe i iz vojske) u razdoblju jakih promjena njegova društvena položaja (stolarski radnik postaje državni činovnik, a zatim vojnik).¹¹

Druga etapa ima, dakako, dvije faze — zagrebačku i gradačku. Zagrebačka je, prirodno, glavna tema ovog priloga (gradačku ću, na kraju, usporediti sa zagrebačkom).

Ta je etapa vrlo zanimljiva i sa sociološko-historijskog gledišta. Dragović je zanimljiv primjer prostorne i društvene pokretljivosti — procesa od velikog značenja za radništvo. Njegov odlazak iz zavičaja i domovine u potragu za poslom (naukovanjem) primjer je — jedan od veoma brojnih — prostorne pokretljivosti, u ovom slučaju povezane s društvenom. Prijelaz iz dačkog, društvenog statusa u radnički (naučnički) zanimljiv je primjer horizontalne društvene pokretljivosti, u smjeru koji je rjeđi — od dačkog statusa na radnički (nije neobičan za tipografe, ali je manje čest za obrtničke radnike) — nego neka druga kretanja (ne pripada bitnim kretanjima za prijelaz u radničku klasu), a ne veže se s vertikalnom društvenom pokretljivošću (onom »naviše«, dok bi se moglo govoriti o pomaku »naniže« na društvenoj ljestvici — naravno s gledišta klasnog društva).

Razlog je za poseban prilog o toj etapi dvojak: historijski gledano, zagrebačka etapa Dragovićeve života ima značenje koje je vrijedno valorizacije; historiografski — ta valorizacija još nije riješeno pitanje. Važne i

Austro-Ugarskoj« (Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom VI, Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji, Beograd 1951, Dodatak, 257—259), Prva balkanska socijaldemokratska konferencija (isto, 266—268, 271, 272, 276—277). Dopune tog niza sadrže daljnji svesci Sabranih dela (3—10, Beograd 1980—1981). Vrijednu građu sadrži »Prepiska« D. Tucovića, Titovo Užice 1974 [(b) Prepiska sa istaknutim ličnostima radničkog pokreta van Srbije]. Za našu su temu važni ovi korespondenti: Nikola Vukojević (s pripisom Rudolfa Zistlera), Vitomir Korać, Juraj Demetrović, Vilim Bukšeg, Vladimir Čerina, Dušan Glumac, Šandor (Aleksandar) Majder, Zofka Kveder-Demetrović.

¹⁰ Usp. (izbor novije literature): S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje klasnog radničkog pokreta i Socijaldemokratske stranke u Srbiji, Beograd 1978, 13—16; D. Tucović, Sabrana dela, Knjiga prva, n. dj., Životopisne beleške, 591—593; D. Popović, Sabrana dela, Knjiga prva, Beograd 1975, 8—10, 773—775; M. P. Đoković, Radovan V. Dragović (1878—1906), 1, 2, 3, 4, Borba, 2—5. XII 1978; S. Ignjić-M. P. Đoković-V. Glišić, Radnički pokret užičkog kraja od prvih začetaka do 1941. godine, Beograd 1965, 11—12, 13, 65—80. — Iz starije literature spominjem samo pripovijetku M. M. Uskokovića »Magare« (Almanah hrvatskih i srpskih pesnika i pripovedača 1910, Zagreb—Beograd, 64—74). Protusocijalistička oštrica te proze o užičkim đacima-socijalistima pruža toj temi idejno neprihvatljivo, ali zanimljivo kontrastiranje.

¹¹ Usp. V. Đorđević, Borba za stvaranje Srpske socijaldemokratske partije (1870—1903), Srpska socijaldemokratska partija. Naučni skup posvećen pedesetgodišnjici smrti Dimitrija Tucovića, održan u Beogradu 18, 19. i 20. novembra 1964, Beograd 1965, 91—93; S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje..., n. dj., 17—18, 26.

poticajne ocjene dao je Tucović, pišući o Dragoviću u povodu njegove smrti i objavljujući kasnije (1912) dijelove četiriju njegovih pisama iz Zagreba i Graza.¹² Tucovićeve su ocjene posebno važne radi izvorne podloge koju imaju: Tucović je raspolagao originalima Dragovićevih pisama i pisao je o njegovom boravku u inozemstvu raspoložujući s više Dragovićevog epistolarnog teksta nego što ga je, na žalost, objavio.

Na neobjavljena i nesačuvana Dragovićeva pisma ukazuje osobito ova Tucovićeva rečenica: »Sećam se još i danas njegovih prvih pisama, u kojima oduševljeno govori o hrvatskom radničkom pokretu i 'Slobodi'.«¹³

Tog sadržaja, naime, nema u objavljenim dijelovima dvaju pisama iz Zagreba. Tucović daje i ove podatke: »Pored pisama majci koja takođe nisu bez opšteg značaja Radovan je stajao u vrlo čestoj i vrlo intimnoj prepisci sa njegovim drugovima, njegovim učenicima u Užicu. Pisma su pisana iz Zagreba i iz Graca.«¹⁴

Napomenuo bih da je Tucović općenito začetnik istraživanja života i djela Radovana Dragovića, tj. da je zasnovao historiografiju o Dragoviću (na tome ništa ne mijenja činjenica da Tucović nije bio historičar). Njegov je članak »Radovan Dragović u ličnoj uspomeni« važan izvor o Dragoviću a ujedno i prva Dragovićeva biografija, pa je, zajedno s »Pismima jednog stolarskog šegrta« utjecao na druge relevantne autore.¹⁵

Druge se ocjene zagrebačke etape, a i gradačke, mogu zasnivati samo na dijelovima Dragovićevih pisama što ih je Tucović objavio.¹⁶ No do sada nam manjka odgovor na pitanje što je zapravo Dragović upoznao u Zagrebu, tj. kakav je bio socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj up-

¹² Oba su teksta (»Radovan Dragović u ličnoj uspomeni« i »Pisma jednog stolarskog šegrta«) objavljena i zajedno, pa ću citirati to izdanje [Srpska socijaldemokratska partija. Građa (1901—1905), Beograd 1966, 639—642 i 646—653]. U »Sabranim delima« su u prvoj knjizi (388—393) i u šestoj (406—419).

¹³ Srpska socijaldemokratska partija. Građa, n. dj., 641.

¹⁴ Isto, 648. Podatak o vrlo čestoj prepisci jamačno se ne odnosi na dva pisma.

¹⁵ V. bilj. 12. Historiografsko značenje Tucovićeve članaka lako se uočava ako važniju literaturu o Dragoviću upoznajemo kronološkim slijedom (uz pomoć »Bibliografije radova o Radovanu Dragoviću« i »Najznačajnijih novoizšlih radova koji se odnose na Radovana Dragovića i period u kome je on delao« — R. Dragović, Izbor članaka, Beograd 1954, 373—375, odnosno S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje..., n. dj., 287—293 — obje s azbučnim redom autora).

¹⁶ Najnovije izdanje tih izvoda iz četiri Dragovićeva pisma: S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje..., II, Pisma Radovana Dragovića, 1—4, 253—260. Odlomci su tako preglednije svrstani, redoslijedom koji odgovara njihovom smislu i sadržaju. Napominjem da se pismo iz Zagreba o seljacima — socijalistima i o progonima u Srijemu može datirati po datumu hapšenja Ivana Ancela, tj. napisano je 21. III 1897 (V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti, Prvi dio, Časopis za suvremenu povijest, 1/1973, 117, bilj. 90).

Usput: Tucović citira još jednu rečenicu (Srpska socijaldemokratska partija. Građa, n. dj., 646) koju bi trebalo dodati uz glavni izvod iz Dragovićeva pisma majci (S. Dimitrijević, n. dj., 257), a također i važnu rečenicu o omladini i radničkoj klasi (Srpska socijaldemokratska partija. Građa, n. dj. 647) koja po smislu može ići uz pismo 1 (iz Zagreba užičkim drugovima, nedatirano) ili uz pismo 4 [Tucoviću iz Graza 24. X (4. XI) 1898] — S. Dimitrijević, n. dj., 254, 258—260.

ravo tada — potkraj 1896. i u prvoj polovici 1798 (prema Tucoviću »Radovan je proboravio u Zagrebu od kraja 1896. do 1. jula 1897«).¹⁷

Pokušao bih dati elemente odgovora, uz neke napomene. Analitičko-sintetički prikaz koji slijedi veoma sam sažeo, da ne prijedem predviđeni opseg ovog rada. Inače bih na ovom mjestu dao potanji analitički osvrt na socijalistički radnički pokret u Zagrebu 1896/97. Prikazao bih, npr., sadržaj »Slobode« u tom razdoblju, jer znamo, po Tucoviću, da ju je Dragović redovito i pažljivo čitao. — Sažimajući, u bilješkama sam naveo samo važniju i za pojedina pitanja karakterističniju literaturu koja sadrži i većinu izvora. Zbog toga nije bilo potrebno navoditi podatke o izvorima koji bi se inače u nizovima redali iz bilješke u bilješku (sa »Slobodom« na prvom mjestu).

II

1) Dragović upravo u Zagrebu prelazi u radničku klasu (njegovo je naukovanje započelo u Zagrebu). Prvi put dolazi u grad s većom (i relativno velikom) radničkom grupacijom. Zagreb tada ima nešto više od trećine radničkog stanovništva.

Od 1890. do 1900. godine stanovništvo Zagreba raste po stopi od 48,91%. God. 1890. ima 38.742, a 1900. 57.690 stanovnika. Na 1000 stanovnika dolaze 1890. 224 radnika, odnosno 353 pripadnika radničkog stanovništva (preciznije 35,42%). God. 1900. radi u Zagrebu 948 naučnika u obrtu i industriji, unutar skupine od 7511 pripadnika »pomoćnog osoblja« kod 2344 poslodavca.¹⁸

Dragović se uključuje u radničku skupinu — stolarsku — koja u strukovnoj strukturi zagrebačkog radništva pripada relativno najbrojnijim strukama (uz zidare, kovinare i još neke). God. 1892. Zagreb ima 183 stolarska radnika i 67 naučnika, 1895. oko 250 (od toga 120 strukovno organiziranih), a 1900. 440 stolara, uz još 154 drvodjeljca drugih struka. Osim toga, stolarska grupa je među onima koje su pod većim socijalističkim utjecajem i daju više aktivnih socijalista. Stolari su u većem dijelu sindikalno organizirani u nelegalnoj strukovnoj organizaciji, a ujedno su pristaše Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁹

¹⁷ Srpska socijaldemokratska partija, Građa, n. dj., 648.

¹⁸ Usp. V. Oštrić, Razvitak radničkog pokreta u Hrvatskoj do godine 1902, u: Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969, 12, 17; M. Gross, Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905, rukopis disertacije u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, Zagreb (1958), 5—9, 214—217.

¹⁹ O stolarima usp. M. Gross, Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890—1895), *Iz starog i novog Zagreba*, I, 1957, 242, 247—249, 259, 263, 264; V. Oštrić, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj (u povodu 70-godišnjice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894—1984), *Putovi revolucije*, 5, 1965, 145, 146; V. Korać, Povjest radničkog pokret u Hrvatskoj i Slavoniji... Knjiga druga, Radnički sindikati, Zagreb 1930, 229—231; J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Knjiga druga, Zagreb 1958, 124—126; I. Kovačević, Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914, Zagreb 1972, 218.

Protusocijalistička organizacija — stolarska sekcija »Hrvatskog radničkog kluba« koji se te godine opredijelio za Čistu stranku prava — okuplja tek prilično manji dio stolarskih radnika.

Klub je pristupio organiziranju strukovnih sekcija od početka 1896. U jesen te godine spominje se stolarski odjel koji je organizirao tečaj crtanja (tehničkog). U drugoj se djelatnosti stolara ne spominje, a sami pravaški radnici priznaju da su među stolarima u manjini.²⁰

U socijalističkom organiziranju zagrebačkog radništva stolari su na prvom mjestu. Dobro su organizirani i u razdoblju 1896/97. godine.

2) Dragović je došao u nacionalno i jezično veoma srodnu, odnosno istovjetnu sredinu. Zagrebačka je radnička grupacija ujedno — kao svaka veća radnička skupina u Austro-Ugarskoj — višenacionalna. Uz hrvatsku većinu zamjetan je udio Srba, iz raznih zemalja i pokrajina, u Austro-Ugarskoj i van nje, te pripadnika drugih naroda Monarhije.

Dragović nije došao u inozemstvo u punom smislu te riječi. Mogao je i u tom razdoblju zapaziti interes, simpatiju i izraze podrške za socijalistički pokret u Srbiji, uzajamnu suradnju u društveno-političkoj kritici različitih hrvatskih i srpskih pojava i problema.²¹ Mogao je osjetiti rezultate određenog socijalističkog odgoja zagrebačkog radništva tih godina, od prvosvibanjske proslave 1890. i pokretanja »Slobode« 1892, do osnivanja Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, 1894, njenog Prvog zbora 1895. i Drugog zbora 1896 (održan je za Dragovićeve boravke u Zagrebu).²² Bilo je, naime, napretka u usvajanju socijalističkog internacionalizma — zasnovanog na međunarodnosti socijalističke ideje i radničkog socijalističkog pokreta — i u specifičnoj primjeni tog internacionalizma na shvaćanje problema slavenskog juga; u podređivanju nacionalnog mjerila društvenih pojava klasnom i u razumijevanju klasne biti nacionalnih problema; u polemici s pravaškim radnicima razjašnjavana je teza da socijalisti nisu anacionalni nego internacionalni.

Upravo u razdoblju od svog nastupa 1895. do banove zabrane — svim političkim strankama — da imaju mjesne organizacije, u proljeće 1897, pravaški radnici istupaju kao protusocijalistička alternativa u radničkom pokretu, gradeći osobito na podređivanju svakog socijalnog, klasnog, mjerila nacionalnom, tražeći solidarnost klasa u nacionalnom pokretu pod građanskim vodstvom. Dragović je mogao pratiti i te probleme. Drugu je protusocijalističku alternativu — kršćansko-socijalnu — mogao upoznati u Grazu. Rekao bih da su i te spoznaje bile korisne u Dragoviću.

²⁰ V. Oštrić, Protusocijalističke struje u hrvatskom radničkom pokretu 1895—1897, rukopis.

²¹ Usp. S. Dimitrijević, Produblivanje veza srpskih i hrvatskih socijalista pre pola veka, *Borba*, 1. VIII 1953; C. Knapić-Krhen, O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903, Srpska socijaldemokratska partija. Naučni skup..., n. dj. u bilj. 11, 125—129; V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, n. dj., 303—308. Neke podatke, na više mjesta knjige, donosi i S. Kesić, Odnosi između radničkih pokreta u jugoslavenskim zemljama do 1914. godine, Beograd 1976.

²² Odlomak pisma iz Zagreba 21. III 1897 (v. bilj. 16) pokazuje da je Dragović pratio rad za stranku veoma važnog Drugog zbora (kongresa). Na nj misli kad spominje napredak Stranke »od održanih zborova o Božiću«. Kongres je održan u danima (katoličkog) Božića, 25—27. prosinca 1896.

ćevoj borbi za klasni, socijaldemokratski radnički pokret u Srbiji, a protiv alternativnih pojava u srpskom socijalizmu tih godina.

Ovdje treba istaći da je anacionalnih shvaćanja u Zagrebu i inače u socijalnoj demokraciji Austro-Ugarske zaista i bilo²³ i da se — iako ih socijalisti u polemici s pravašima poriču — donekle održavaju kod nekih socijalista i dolaze do izražaja u pojedinim dnevnim situacijama (u pretjeranim raspoloženjima i prepirkama) i kao reakcija na protusocijalistički nacionalizam. Zanimljivo je da se taj element idejnog utjecaja javlja i kod Dragovića, kako pokazuje njegovo pismo Tucoviću iz Graza.²⁴ Taj se utjecaj mogao javiti i u Zagrebu, kako rekoh, i u Grazu gdje je borba socijalista s njemačko-austrijskim kršćanskim socijalima — nosiocima njemačkog nacionalizma — stvarala sličnu situaciju. Taj je element idejnog utjecaja na Dragovića ipak bio sekundaran i prolazan.

Svemu tome treba dodati još dvije komponente socijalističkih gledišta: njihovo poricanje hrvatskih i srpskih građanskih nacionalno-integracionih ideologija i shvaćanje da na slavenskom jugu ima nacionalnih osobenosti — slovenskih, hrvatskih, srpskih i drugih ali da tu, u biti — prema dubljem *socijalnom* mjerilu — živi *jedan* narod kojega različite unutarnje i vanjske snage umjetno dijele, dok će socijalisti na svom području djelovanja nastojati tu podjelu prevladati.²⁵

Navedeni elementi idejnog utjecaja imali su za Dragovića trajno značenje. Najvažniji je izraz toga, u njegovom pisanom djelu, članak »Naša osveta«²⁶ u kojemu je mogao shvaćanja što ih je i u Zagrebu stekao primijeniti na određeni hrvatsko-srpski problem u povodu događaja 1902. upravo u Zagrebu.²⁷ Istaknuo bih da Dragović — ocjenjujući zagrebački sudar srpskog i hrvatskog šovinizma²⁸ — gradi svoje teze, *sve do poje-*

²³ Usp.: M. Gross, Nacionalizam i internacionalizam u počecima radničkog pokreta Austrije u svjetlu suvremene češke historiografije, Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slav. Brod 1969, 263—274.

²⁴ Pismo od 23. X (4. XI) 1898, S. Dimitrijević, n. dj. u bilj. 16, 258 (ili D. Tucović, Prepiska, Titovo Užice, 1974, 17).

²⁵ Neki važniji radovi o idejnim obilježjima socijalističkog pokreta u Hrvatskoj u to doba: M. Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902, *Historijski zbornik*, 1956, 1—29; M. Gross, Ideologija socijalističkog pokreta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata, Kulturno-historijski simpozij »Mogersdorf 74«, Radnički pokreti od početaka do svršetka prvog svjetskog rata, Zagreb 1976, 9—18; V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj u razdoblju dualizma, isto, 93—108; *isti*, Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća. Izbor iz problematike, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1981, 5—25; *isti*, Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine, *Povijesni prilozi*, 2, 1983, 11—62.

²⁶ R. Dragović, Izbor članaka, Beograd 1954, 213—215 (*Radničke novine*, 35, 31. VIII 1902). S. Kesić, n. dj. u bilj. 21, 220, analizira još jedan, smatra Dragovićev, članak na tu temu (*Radničke novine*, 38, 20. IX 1902), s istim idejnim obilježjima. S. Dimitrijević ne navodi taj članak među Dragovićevim tekstovima (R. Dragović, Izbor članaka, n. dj., 368; S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje, n. dj., 279—285).

²⁷ Važnija literatura: M. Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju, n. dj.; J. Sidak-M. Gross-I. Karaman-D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, 158—159; S. Kesić, n. dj. u bilj. 21, 218—221.

²⁸ Katkada se zanemaruje činjenica da je zapravo riječ o pogromaškoj reakciji hrvatskih šovinista na tešku šovinističku protuhrvatsku provokaciju koju predstavlja čla-

dinib formulacija — na dotadašnjim tekovinama hrvatsko-srpske razmjene socijalističkih misli o nacionalnom pitanju,²⁹ kao i na svojim zagrebačkim spoznajama i nekim kasnijim iskustvima.

Na primjer, jedna točna ocjena (»Videlo se pre nekoliko godina, prilikom agrarnoga pokreta u Slavoniji kako je socijalistička ideja utišala zavadu i za borbu ujedinila i obratimila i hrvatskog i srpskog seljaka«) proizlazi iz Dragovićevog praćenja srijemskih zbivanja iz Zagreba.³⁰

Slijedeća Dragovićeva rečenica pokazuje da je pratio jugoslavensko socijalističko povezivanje naših radnika u drugim zemljama. Jedno je takvo društvo i sam upoznao u Grazu, a spomenuta rečenica o jugoslavenskim radničkim društvima u Beču, Berlinu, Parizu, Londonu, Münchenu pokazuje da je pratio pojave u tim našim radničkim grupama koje su aktualne upravo 1902. godine.

3) Dragović je u Zagrebu prvi put upoznao jednu socijaldemokratsku stranku i to u *njenom središtu*. — To je, rekao bih, bilo važno posebno iskustvo. U Grazu je Dragović upoznao jedno *pokrajinsko središte*. — U Zagrebu upoznaje jednu od tri socijaldemokratske stranke koje tada postoje na južnoslavenskom prostoru (činjenica da 1896. postoji Jugoslavenska socialno demokratska stranka, stranke u banskoj Hrvatskoj i u Bugarskoj, te određena jezgra socijalističkog pokreta u Srbiji potakla je upravo te godine prva razmišljanja o organiziranju jugoslavenske socijalističke suradnje), treću stranku sa samostalnim položajem u Monarhiji — uz starije i veće stranke u Austriji i Ugarskoj — i neposrednim vezama s Drugom internacionalom (Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji formalno nije još bila članica Internacionale, ali je imala delegata — Ivana Ancela — i štampane izvještaje na kongresima u Zürichu, 1893. i u Londonu, 1896).³¹

Dragović upoznaje »Slobodu«, prvi list na istom jeziku koji izlazi — s otvorenim socijalističkim opredjeljenjem — već petu, a zatim šestu go-

nak N. S. [tojanovića] »Srbi i Hrvati« prenesen iz »Srpskog književnog glasnika« u zagrebački »Srbobran«. — Ni Dragović ne navodi što je bio *povod* (ne *uzrok* — o uzrocima on raspravlja) protusrpskim pogromima. — O tom povodu usp.: M. Ristić, Jedan detalj iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa [datirano 15. septembra 1952], Politička književnost (Za ovu Jugoslaviju) 1944—1958, Zagreb 1958, 186—198; Odgovor na primedbe Save Kosanovića [datirano 31. oktobra 1952], isto, 199—207.

²⁹ Usp. pojedine članke: Pelagićevo pismo, »Sloboda«, 17. X 1895; Vjerski fanatizam i narodni šovinizam kod Hrvata i Srba, »Zanatlijski savez«, 16. X 1894 (preneseno iz »Slobode« od 7. IX 1894, s komentarom »Zanatlijskog saveza«); Zanatlijski savez, 26. III 1895; I. Anceľ, Proslava 1. svibnja i narodnostno natjeravanje, 1. svibnja 1895, Zagreb, 4 [unikat u Arhivu Hrvatske, Zbirka stampata (K-16), sign. 121/123]; I. Anceľ, Socijalizam i šovinizam, »Socijal-demokrat«, 1, 23. IV 1895 (Socijalistička štampa u Srbiji do XX veka, Izbor članaka, II, Beograd 1951, 221—224); Čemu vodi šovinizam, »Socijal-demokrat«, 2, 14. I 1896; V. Bukšeg, Pozdrav od braće Hrvata, Prvi Maj 1898. Izdanje Radničkog društva (Beograd), 31—33. Također i niz misli u diskusijama o jugoslavenskoj socijalističkoj suradnji 1896—1902. (v. i lit. iz bilj. 21).

³⁰ R. Dragović, Izbor članaka, n. dj., 214, S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje, n. dj., 255—256. V. i bilj. 41.

³¹ Usp. V. Oštrić, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj, n. dj., 158—160; E. Tomac, O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, *Putovi revolucije*, 6, 1966, 161—162 (na žalost ispušteni su podaci o Londonskom kongresu, iako je taj kongres bio važan za socijalističku djelatnost u

dinu (1892—1896, 1897), suprotstavljajući se progonima i napadajima i napredujući sadržajem, opsegom i nakladom.³²

Dragović je u Zagrebu mogao uočiti još neke probleme koji su mogli posebno zanimati upravo socijalista iz Srbije (zbog relacija s radikalima i problema stvaranja klasnog i nezavisnog pokreta). Socijalisti u Zagrebu su se do tada vrlo odlučno razgraničili s građanskom opozicijom čiji su se pojedini predstavnici povremeno zanimali za neke njihove probleme (npr. uvrštavajući ih u svoje saborske govore i u interpelacije), posebno s Josipom Frankom koji ih je ranije (kao jedan od prvaka Stranke prava, prije njezina rascjepa 1895/1896) pokušao političkim uslugama približiti svojoj politici. Oni su već duže od godinu dana vodili borbu s protusocijalističkim strujama u samom radništvu. Upravo na prijelazu iz 1896. u 1897. godinu dvije su struje pravaških radnika (slijedeći, 1896, rascjep Stranke prava) — »Hrvatski radnički klub« i »Radnički klubovi Stranke prava« — nastojale da se afirmiraju kao protusocijalistička alternativa u hrvatskom radničkom pokretu.³³

U Zagrebu je bio moguć i Dragovićev kontakt s problemom anarhizma. Mogao je uočiti opasnu zbrku poistovjećivanja socijalista s anarhistima i potrebu razjašnjavanja i razgraničavanja socijalista s anarhizmom i anarhistima, a jamačno mu nije promaklo da seljake — socijaliste u Srijemu čije poglede uočava i stradanja prati (i o njima piše užičkim drugovima 21. III 1897) optužuju i da su anarhisti, pod utjecajem »anarhista« Pelagića.³⁴

Još bismo jedan element Dragovićevih zagrebačkih spoznaja mogli spomenuti: socijalističku djelatnost u otežanim uvjetima jakih ograničenja političkih prava i represije (cenzura, policijske i sudske mjere); nastojanje da se maksimalno iskoriste vrlo skromne legalne mogućnosti u idejnoj, političkoj i ekonomskoj borbi (novine i pojedine brošure, unatoč cenzuri i zapljenama, svi legalni oblici javnog sastajanja — s predstavnicima vlasti i bez njih, javne manifestacije i priredbe, legalni oblici organiziranja), a ograničenja legalnosti prevladaju nelegalnim djelovanjem (proturanje prvih, necenzuriranih izdanja »Slobode«, ilegalni strukovni sindikati, tajno sastajanje).

4) Uopćavajući, može se reći da je Dragović upoznao Socijaldemokratsku stranku u Hrvatskoj i Slavoniji najprije u trenutku prilično izrazitog uspona — u jesen 1896. i u zimi 1896/97, s važnim raspravama i odlukama Drugog zbora i širenjem aktivnosti nakon njega, a zatim u izvanredno oštroj represivnoj kampanji protiv socijalističkog pokreta, u proljeće 1897. Uzlazna linija socijalističkog pokreta u Hrvatskoj 1892—1893—1894—1895—1896 (iako s neujednačenostima i kolebanjima), kriza zbog

Zagrebu 1896); I. Kovačević, Ivan Ancel predstavnik hrvatskih socijalista na Kongresu Druge internacionale u Zürichu 1893. godine, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 21, 1984, 57—76 (s tekstom izvještaja).

³² V. Oštrić, *Osnivanje...*, 142—143. Podaci koje pruža D. Tucović pokazuju da je »Sloboda« imala veliko značenje za Dragovića, a njegovo pismo iz Zagreba, 21. III 1897, pokazuje da je vrlo pažljivo prati.

³³ V. Oštrić, Protusocijalističke struje, rkp. naveden u bilj. 20.

³⁴ Usp. V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, n. dj., 305, 310—313.

represalija 1897—1899. i oporavljanje pokreta 1900—1902. proces je koji uočavaju srpski socijalisti i zbog analogija i spoznaja o vlastitom razvitku.³⁵

Dragović je upoznao i tadašnje prvake Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji — predsjednika Glavnog odbora Ivana Ancela, tajnika Vitomira Koraća — u njihovo najbolje doba, u razdoblju određenog poleta u socijalističkoj djelatnosti, prije mitrovačkog procesa, robijanja i njihovih kasnijih preobrazbi (Ancelovo isključenje iz stranke 1901. i prijelaz od socijalista naprednjacima, Koraćev sve dominantniji oportunizam). Dobro je ocijenio (u pismu užičkim drugovima 21. III 1897) da je Ansel »najspremniji«, a uza nj Korać.

Zanimljive su biografske analogije između Dragovića i Ancela. I Ansel je bio gimnazijalac, ali u povoljnijim prilikama (otac mu je bio, u Zagrebu, stolarski obrtnik), tako da je mogao završiti gimnaziju. Obojicu je privlačila tehnika: Dragović je želi studirati, dok je bio u Užicu, a Ansel sluša jedan semestar tehnike u Budimpešti. Prekinuvši školovanje (razlozi su različiti — Dragović je presiromašan, a Ansel ne zna dovoljno mađarski), obojica uče stolarski zanat — Ansel u povoljnijim okolnostima, kod oca — i obojica idu u fremt — Dragović odmah, kao šegrt, a Ansel već kao radnik. Dragović se veoma razvio kao socijalist u Zagrebu i Grazu, a Ansel je postao socijalist u Beču. Obojica su u vezi sa zavičajem: Dragović dopisivanjem, a Ansel praćenjem hrvatskih tema u bečkom »Arbeiter Zeitung« (u Zagreb ga je privukla akcija pokretanja »Slobode«, 1892). Po povratku i jedan i drugi postaju prvaci socijalističkog pokreta.³⁶

5) Sumirajmo neke bitne spoznaje što ih je Dragović stječe u Zagrebu.

a) Prvi put upoznaje *radništvo* i uspostavlja odnos između sfere socijalističkih ideja i konkretne, radničke realnosti. — Zanimljiva je, dodajem, jedna analogija: nešto kasnije, u školskoj godini 1897/98, Vasa Stajić (u socijalističkom razdoblju svog života) kao maturant gimnazije u Senju prvi put upoznaje radnike i surađuje s njima (grupa tipografa u kojoj je i Aleksandar Tajkov).³⁷ Dragović utemeljuje bitne spoznaje o odnosu između socijalističke ideje i radničkog pokreta.

Podsjetio bih na Tucovićeve ocjene Dragovićeve zagrebačke etape: »Tu je prvi put video ono o čemu je čitao, sanjao i za čim je žudeo. Sećam se još i danas njegovih prvih pisama, u kojima oduševljeno govori o hrvatskom radničkom pokretu i 'Slobodi' [...] Sposobnosti za praktičan rad u pokretu koji je tek formirao svoje organizacije i ulazio u javni život

³⁵ Spomenuo bih da ni u najteže doba za jedne i za druge (»khuenovština« — »vladanovština«) nije nestalo nekih oblika veza (usp. V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića..., 308), a opravdana je pretpostavka da je nekim vezama (svibanjska proslava 1900) pridonio i Dragović (S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje, n. dj., 18, 26).

³⁶ O Ancelu do povratka u Zagreb usp. V. Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, Knjiga prva, Zagreb 1929, 112 i d. I. Ansel, Prvi počeci radničke borbe, *Slobodna riječ*, 1. svibnja 1909.

³⁷ Politički lik Vase Stajića. Izabrani politički i ideološki spisi. Izbor i objašnjenja A. Lebl, Novi Sad 1963, 13—20. V. Oštrić, O počecima radničkog pokreta u Senju, 1874—1914, *Senjski zbornik*, VII, 1976—1979, 29—33.

Radovan je stekao na strani, u Zagrebu, a poglavito u Gracu [...] Bavljenje u Zagrebu i Grazu nesumnjivo je vrlo povoljno uticalo i na njegovo teorijsko razvijanje. [...] U Zagrebu Radovan se prvi put nalazi u sredini jednog *radničkoga pokreta* koji kao jednim udarcem razorava najljepše ideale jučerašnjega apostola socijalizma među đacima i sve njegove poglede i sve socijalističke nade prenosi na propagandu među radnicima. [...] Sa puno želje i oduševljenja, kao mesija koji je jedanput našao obetovanu zemlju, Radovan se počinje predavati radničkom pokretu u Hrvatskoj. Za nekoliko meseci njegova šegrtovanja u Zagrebu on je već poznavao i političke ljude i političke prilike u zemlji, a nije bilo u radničkom pokretu ničega od opštega značaja, o čemu on ne bi bio pisao svojim drugovima u Užicu.³⁸

b) Dragović bitno mijenja svoja shvaćanja o đачkom socijalizmu.³⁹ — Dodao bih da je poticaje za preispitivanje đачkog socijalizma u Srbiji mogao dobiti i uočavanjem odnosa socijalista i Napredne omladine, upravo od 1897. godine. To je grupa koju, kad se pojavljuje, Korać skeptički ocjenjuje kao »mladu buržoaziju«. Međutim, Napredna će omladina pokazati interes i razumijevanje za socijaliste u Hrvatskoj ali ne na socijalističkoj idejnoj osnovici. Doći će i do nekih oblika suradnje, socijalistima korisne, ali su socijalisti svjesni toga da ta grupa neće ući u socijalistički pokret, da će se njezini pripadnici kasnije udaljiti od njih i da se njome ne rješava pitanje uključivanja intelektualaca u socijalistički radnički pokret.⁴⁰

c) Dragović prvi put upoznaje i, vidi se, pažljivo prati sudjelovanje seljaštva u socijalističkom pokretu. Zna za seljake — socijaliste u svom zavičaju, npr. za Miljka Savića,⁴¹ ali u Zagrebu prati — osobito od Drugog zbora do progona u proljeće 1897 — socijalističko organiziranje seljaštva, masovnije sudjelovanje seljaka, uočava — pišući o represivnoj kampanji u Srijemskoj županiji — neke elemente seljačkih socijalističkih opredjeljenja i razmišljanja o problemu seljaštva za socijaliste u Srbiji.⁴²

6) Potrebno je bar ukratko razmotriti odnos Zagreba i Graza u razvitku Radovana Dragovića. Osnovne je ocjene dao Tucović, a drugi autori obično smatraju Graz mnogo važnijim.

³⁸ Srpska socijaldemokratska partija, Građa, n. dj., 641, 646, 648, 649.

³⁹ Usp. Dragovićevo pismo iz Zagreba užičkim drugovima, bez datacije (S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje, n. dj., 253—254), ocjenu S. Dimitrijevića (isto, 18—19) i komentar D. Tucovića (Srpska socijaldemokratska partija, Građa, n. dj., 648). V. i netom citirane Tucovićeve ocjene.

⁴⁰ Usp. J. Šidak-M. Gross-I. Karaman-D. Šepić, n. dj., 152—155, 205; B. Pribić, Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895. do 1903, Časopis za suvremenu povijest, 1/1972, 87—127; Retrospektivna izložba Guida Jenya (1875—1952), Osijek 1974 (autor tog dijela kataloga: S. Marijanović).

⁴¹ S. Dimitrijević, Radovan Dragović i stvaranje, n. dj., 14. V. Savić, Miljko Savić, seljak socijalista, Beograd 1953.

⁴² Njegovo pismo iz Zagreba od 21. III 1897. nalazi punu potvrdu u drugim izvorima o srijemskom seljaštvu i socijalizmu (usp. Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremsu 1894—1908, Sabrao i uredio A. Radenić, Novi Sad 1955, 144—266). Analiza tog pisma pokazuje da Dragović veoma pažljivo i točno prati, iz broja u broj *Slobode*, sve vijesti (*Sloboda* je pod takvim pritiskom da uglavnom može samo izvještavati, a ne i raspravljati) o Srijemu.

Iako je Tucović ocijenio i značenje Zagreba i značenje Graza za Dragovića (ocjene o Zagrebu — sumirane — citirali smo u točki 5a), u literaturi o Dragoviću nalazimo da se Zagreb ili uopće ne spominje ili smatra mnogo manje značajnim od Graza. Razlog je u nedostatnom poznavanju socijalističkog pokreta u Hrvatskoj. No tome je pridonio i sam Tucović. Neke njegove misli kao da daju veliku prednost Grazu: »Graz je bio njegova druga kolevka [naglašeno, ovdje i dalje, u originalu — op. V. O.]. Za tri godine [1 godina i pol — op. V. O.] radničkog života u Grazu Radovan je ne samo poznao moderni radnički pokret u *praksi*, što mu je neobično mnogo koristilo u docnijem praktičnom radu u Srbiji, već je neprekidnim čitanjem stekao vrlo solidno znanje *socijalističke teorije*. [...] U jednom jakom i razvijenom pokretu, kao što je bio pokret u Grazu, on je stekao onaj smisao za praktičan rad [...]. Bez bavljenja u Grazu Radovan Dragović ne bi mogao postići da bude u našem radničkom pokretu ono što je bio.«⁴³ U Zagrebu je Dragović upoznao upravo radnički pokret u praksi i njegov praktični rad. Sam Tucović to, očito, ne negira, nego ima u vidu rekao bih, da se Dragović, može se prosuditi, aktivnije uključio u gradačku sredinu (već se bolje snašao kao radnik i među radnicima, dulje je boravio u Grazu nego u Zagrebu, u Grazu ima prijatelje iz užičke gimnazije) i da mu je Graz »druga kolevka« u *idejnom razvitku* (»prva kolijevka« bi bila užička gimnazija).

U Zagrebu je Dragović u kontaktu sa širom i složenijom socijalističkom problematikom, uključujući i mnoge probleme bliske i drugim jugoslavenskim socijalistima. Austrijska je socijalna demokracija dakako jača, razvijenija od hrvatske, ali je Graz ipak pokrajinsko središte, doduše s međupokrajinskim značenjem za alpske zemlje tadašnje Austrije. — Socijalistički pokret je donekle sputan ekspanzijom kršćanskih socijala.⁴⁴ — Graz je sjedište socijalističke političke organizacije za Štajersku (s nazivom Sozialdemokratische Partei Steiermarks), a list »Arbeiterwille« (u to doba, 1894—1901, tjednik) jedan je od važnijih njemačkih listova u Austriji, jer je »Sozialdemokratisches Organ der Alpenländer«. — Međutim, u Grazu izlazi, 1895—1900, kršćanskosocijalni »Der Arbeiterfreund. Christliches Organ der industriellen und gewerblichen Arbeiter Steiermarks«. — I Graz je obuhvaćen organizacijom prilično jakog drvodjeljskog sindikata »Verband der Gewerkschaft und Fachvereine der Holzarbeiter und verwandter Berufe Oesterreichs«, čije je gradačke članove Dragović u prvom redu mogao upoznavati (kao naučnik nije još bio član sindikata, no uobičajeno je da naučnici i neformalno sudjeluju u različitoj aktivnosti). — U Grazu je bilo dosta jugoslavenskih radnika, pretežno socijalistički opredijeljenih (ima pravaša i kršćanskih socijala). Oni su politički i sindikalno organizirani s austrijskim radnicima, a zasebno u Jugoslavenskom radničkom obrazovnom društvu »Danica«. Osnovano je 16. XII 1895, a konstituiralo se, po odobrenim pravilima 19. X 1896. Među osnivačima je Dragovićev zemljak i stariji drug iz užič-

⁴³ Srpska socijaldemokratska partija. Građa, n. dj., 641, 646, 647.

⁴⁴ Usp. F. Rozman, Delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem od začetkov do izbruha prve svetovne vojne, Kulturnohistorijski simpozij, n. dj. u bilj. 25, 36—37; A. Adler, Die Anfänge der Arbeiterbewegung in der Steiermark mit besonderer Berücksichtigung des katholischen Lagers [i hrvatski sažetak], isto, 115—120, 122—123.

ke gimnazije Milivoje Savić, tada student kemijsko-tehničkog odsjeka Visoke tehničke škole. Društvo je držalo jugoslavenske listove, na početku 1897. osnovan je dobar tamburaški zbor. Osnovana je i knjižnica.⁴⁵ Gradačka je sredina nesumnjivo za Dragovića bila zanimljiva i poticajna, no rekao bih da je uglavnom *dopunjavala* spoznajnu osnovicu koju je Dragović stekao u Zagrebu.

Međutim, Graz je bio *posebno važan* u Dragovićevom razvitku zbog učenja njemačkog jezika i opsežne marksističke lektire na tom jeziku.⁴⁶

Iz Graza, dodao bih, Dragović može imati pred očima, baš u to doba, širok prostor protusocijalističke represije koji obuhvaća Ugarsku i Rijeku (režim premijera Bénéffya), Hrvatsku i Slavoniju (režim bana Khuena Hédervárya), Bosnu i Hercegovinu (ministar za Bosnu i Hercegovinu Kalláy) i Srbiju (vlada Vladana Đorđevića).

7) U Zagrebu i Grazu odvija se složeno prijelazno razdoblje Dragovićevega života: od uključivanja u radničku klasu do upoznavanja djela klasika marksizma. Ako je mladi socijalistički pokret u nerazvijenoj zemlji — s radničkim vodstvom koje nastoji praktično utemeljiti pokret na domaćoj društvenoj podlozi, a u sklopu ranih faza Druge internacionale — marksistički — a to socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, smatram, jest — onda je Dragović u Zagrebu — upoznavajući i prihvaćajući taj pokret — postao marksist. Na to je u Grazu nadogradio daljnje teorijsko obrazovanje na primarnim izvorima marksizma.

Dragović je u te dvije radničke i socijalističke sredine postigao bitne rezultate u svom osposobljavanju za djelovanje u radničkom socijalističkom pokretu Srbije. Kad se latio rada u Srbiji postigao je rezultate koji su obilježili važnu etapu u povijesti radničkog pokreta te naše zemlje.⁴⁷

Njegov se život, znamo, ugasio veoma rano (10. XII 1878 — 7. I 1906). Treba spomenuti da je potkraj života (u posljednjoj godini življenja) ponovo došao u Hrvatsku — ovaj put da potraži lijeka svom teško načetom zdravlju. Boravio je u Dubrovniku u siječnju i veljači 1905. godine. Javljao se drugovima,⁴⁸ ali u specifičnom ugođaju toga našeg ljetovališta i oporavilišta, zaokupljen osobnim nevoljama, zbog bolesti, ali i mislima o pokretu i drugovima u Srbiji, nije došao u dodir s dubrovačkim radnicima. Njegovi su dani, na žalost, bili na izmaku.

⁴⁵ V. Korđić, Povijest, n. dj., Knjiga treća, Zagreb 1933, 157—160; S. Dimitrijević, Radovan Dragović i osnivanje, n. dj., 14, 17. C. Knapič-Krben, Jugoslavenska radnička društva u Austriji 1891—1914, rukopis, Šire o društvima: S. Kesić, Odnosi između jugoslavenskih radničkih društava u inostranstvu do 1914. godine. O stvaranju njihova jedinstvenog saveza, Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. Zbornik, Zagreb 1978, 472—486.

⁴⁶ Usp. S. Dimitrijević, Radovan Dragović i osnivanje, n. dj., 17; pismo R. Dragovića D. Tucoviću 23. X (4. XI) 1898, isto, 258—260; Tucovićeve podatke i komentare (Srpska socijaldemokratska partija. Građa, n. dj., 641, 646—647, 650).

⁴⁷ Usp.: S. Dimitrijević, Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870—1918, Beograd 1982, 86—87 i d. do 101.

⁴⁸ Usp. tri pisma R. Dragovića drugovima u Beogradu iz Gruža (Dragović, neupućen u stvarne prilike, piše »Gravoza«!), 2. (15) I, u toku siječnja i u veljači 1905, S. Dimitrijević, Radovan Dragović i osnivanje, n. dj., 261—267.